

Azərbaycan dilində “bir”, “birinci” və “iki” “ikinci” saylarının konnotativ mənaları

Aytən Bəylərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
ayten_beylerova@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7515-4229>

Annotasiya: Saylar müxtəlif dillərdə yalnız riyazi anlayışları ifadə edən vasitələr deyil, həm də dərin semantik qatlara və mədəni mənalara malik leksik vahidlər kimi çıxış edir. Məqalədə Azərbaycan dilində işlənən “bir”, “birinci” və “iki”, “ikinci” saylarının kontekstdə qazandığı konnotativ mənalar təhlil olunur. Tədqiqatın məqsədi sayların yalnız kəmiyyət, miqdar və ardıcılıq bildirən formal vahidlər deyil, milli-mədəni dəyərlərlə zənginləşmiş, simvolik və emosional mənə daşıyan semantik göstəricilər kimi fəaliyyət göstərdiyini müəyyənləşdirməkdir. Araşdırmada təsviri metodla yanaşı, müşahidə, fikri təcrübə, assosiativ və kontekstual təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, saylar milli-mədəni düşüncədə və dil şüurunda sırf kəmiyyət göstəricisi olmaqdan çıxaraq çoxqatlı mənalandırma funksiyasına malikdir. “Bir” sayı folklor, atalar sözləri, dini və ədəbi mətnlərdə tez-tez işlənərək bütövlük, vahidlik, ilkinlik, təklik və fərdiyyət anlayışlarını ifadə edir. “Birinci” sayı üstünlük, liderlik, dəyərlilik və önəmlik semantikaları ilə assosiasiya olunur. “İki” sayı isə dualizmi, qarşılıqlılıq və sosial münasibətlərin qarşılıqlı asılılığını təəssüm etdirir. “İkinci” sayı nisbilik, tamamlayıcılıq, əsasın kölgəsində qalmaq, daha az dəyər daşımaq və bəzən də aşağılanma mənaları ilə yüklənmişdir. Xalq ədəbiyyatı nümunələri, frazeoloji vahidlər və bədii mətnlər əsasında aparılan təhlillər göstərir ki, saylar Azərbaycan mədəniyyətində yalnız sayma funksiyasını daşımır, həm də milli-mədəni kodların ifadəçisi kimi çıxış edir. Nəticə etibarilə müəyyən edilmişdir ki, saylar təkəcə dilin struktur elementi deyil, eyni zamanda mədəniyyətin, ictimai münasibətlərin və kollektiv şüurun daşıyıcısı kimi mühüm funksional əhəmiyyətə malikdir. Bu isə onların semantik potensialını daha da genişləndirir və dilin dərin mənalandırma imkanlarını nümayiş etdirir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, saylar, konnotasiya, konnotativ mənalar, semantika, mədəni kontekst

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 05.11.2025; qəbul edilib – 15.12.2025

Connotative meanings of the numerals “one”, “first” and “two”, “second” in the Azerbaijani language

Aytan Baylarova

Abstract: Numerals in various languages are not merely tools for expressing mathematical concepts but also lexical units that possess deep semantic layers and carry cultural meanings. This article analyzes the contextual and connotative meanings of the Azerbaijani numerals *bir* “one”, *birinci* “first”, *iki* “two”, and *ikinci* “second”. The aim of the study is to demonstrate that numerals are not limited to expressing quantitative or ordinal values but function as semantic indicators enriched with symbolic, emotional, and national-cultural significance. The study employs the descriptive method, along with observation, introspection, associative and contextual analysis techniques. The findings reveal that numerals, in the framework of national-cultural cognition and linguistic consciousness, go beyond denoting mere quantity and acquire multi-layered semantic and symbolic functions. The numeral *bir* “one” frequently appears in folklore, proverbs, religious, and literary texts, representing concepts such as unity, wholeness, originality, individuality, and oneness. The numeral *birinci* “first” conveys connotations of superiority, leadership, value, and importance. In contrast, *iki*

“two” embodies dualism, reciprocity, and the reflection of social relationships, while *ikinci* “second” often denotes relativity, complementarity, dependence, and sometimes inferiority or devaluation. Analyses based on folklore materials, phraseological units, and literary texts show that numerals in Azerbaijani culture are not only counting elements but also carriers of national-cultural codes. Consequently, numerals are regarded not merely as structural elements of language but as bearers of cultural, social, and collective consciousness, thus enriching their semantic and symbolic potential and demonstrating the deep meaning-making capacity of the Azerbaijani language.

Keywords: Azerbaijani language, numerals, connotation, connotative meanings, semantics, cultural context

Article history: received – 05.11.2025; accepted – 15.12.2025

Giriş / Introduction

Bəşəriyyət yaranandan insanlar bir çox saylarla əhatə olunmuşdur. Saylar bir növ ardıcılıq, nizam və ölçü vahididir. Onların köməyi ilə ətraf aləmi həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından dəyərləndiririk.

Dünya dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində saylar yalnız riyazi mənə ilə məhdudlaşmır, onlar eyni zamanda simvolik, sakral (müqəddəs, dini) və konnotativ mənə çalarları da daşıyır. Saylar folklor, mifologiya, ədəbiyyat və dini mətnlərdə, eyni zamanda gündəlik nitqdə müxtəlif əlavə mənalar qazanaraq mədəniyyətin dərin qatlarını əks etdirir. Bu leksik vahidlər müəyyən ideyaları, inancları, emosional vəziyyətləri və sosial kodları simvollaşdırmaqla yanaşı, kontekstdən asılı olaraq fərqli konnotativ mənalar da ifadə edə bilər.

Demək olar ki, bütün sadə miqdar sayları bəzi hallarda qeyri-müəyyən kəmiyyət mənasında işlədilir və onların bir qismi mədəni konnotasiyalar daşıyır. Bir çox kontekstlərdə, xüsusən atalar sözlərində və frazeoloji vahidlərin tərkibində “az (kiçik miqdar)” və “çox (böyük miqdar)” mənalarında işlənən qeyri-müəyyən kəmiyyət anlayışlarına rast gəlinir. Bu cür implisit (gizli) mənalar, adətən, geniş kontekstdə formalaşan, sərhədləri qeyri-müəyyən olan və dəqiq müəyyən edilməyən xüsusi tipli konnotasiyalar (semantik assosiasiyalar) kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hallarda saylar bəzən sözün əsl mənasında dəqiq kəmiyyət bildirən anlayışlarla əlaqəli olmur və daha çox məcazi, simvolik və konnotativ mənalarda işlənir.

Əsas hissə / Main Part

Özünəməxsus milli-mədəni semantikaya və rəmzi mənaya malik olan sayların etnomədəni və mental xüsusiyyətləri əks etdirmək baxımından tədqiqi təkcə dilçilər tərəfindən deyil, həmçinin psixoloq, etnoloq, mədəniyyətşünas, tarixçi, filosof və riyaziyyatçılar tərəfindən də həyata keçirilir. Yunan filosofu və riyaziyyatçısı Pifaqor hesab edirdi ki, rəqəmlərin ruhu vardır. Müasir dövrdə də müxtəlif mədəniyyətlərdə xüsusi mənə və assosiasiyalara malik bir çox rəqəmlər mövcuddur.

Saylar simvollar sistemində əlavə, çoxqatlı mənalar daşıyır və buna görə də çoxfunksiyalı semiotik işarələr hesab olunur. Müqəddəs saylar və say simvolikası məsələsi Azərbaycan, Türkiyə və dünya dilçiliyində bir sıra tədqiqat-

larda müəyyən dərəcədə işlənmişdir [7; 12, s.376-377; 11; 13; 14; 20; 16; 17; 18; 19; 23; 24; 22 və b.].

Bu sahədə ilk araşdırmalardan birini Azərbaycanda Y.V.Çəmənəziminli aparmış, 3, 7, 9 və 40 rəqəmlərinin mənşəyindən bəhs edərək onların sakral xarakterini mifoloji düşüncənin məhsulu kimi izah etmişdir. Alim yazır: “*Hər bir irqin özüne məxsus bir rəqəmi var: türkün – 9; samilərin – 40, 7; qədim Misir və yunanın – 12*” [7, s.279]. Sonrakı araşdırmalar, xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun və xalq nağıllarımızın təhlili göstərmişdir ki, 7 rəqəmi də türk xalqlarının inanc sistemində müqəddəs, mifik və mənəvi məzmun kəsb edən rəqəmlərdən biridir.

Ayrı-ayrı mədəniyyətlər üçün səciyyəvi olan saylar mifoloji dünyagörüşü ilə bağlıdır. Saylar mifologiyada dünyanı qavrama vasitələrindən biridir. R.O.Qafarlı bu haqda yazır: “Mifologiyada saylar dünyanın yalnız kəmiyyət baxımından qavranma vasitəsi deyildir. Mifoloji çağ insanı dünyanı rəqəmlər vasitəsilə yalnız dərk etməmiş, həm də təsvir edərək “modelləşdirmişdir”. Başqa sözlə, rəqəmlərin mifoloji dünya modelinin qurulmasında son dərəcə böyük və müstəsna rol oynamışdır. Kəmiyyət (say) insanın dünyaaanlamında faydalandığı vacib abstrakt anlayışlardan biridir. ... Saylar keyfiyyətə müxtəlifcinsli düşünülür, onların fəvqəltəbii gücə malikliyi müəyyən vasitələrlə təsdiqə çalışılır, bəzilərinə tam üstünlük verilir. Bu mənada dünya xalqlarının hər birinin fərqləndirib əsas, vacib saydığı saylar mövcuddur” [12, s.376-377].

Hər bir sayın və ya rəqəmin fərqli mədəniyyətlərdə üst-üstə düşməyən simvolik mənaları vardır. Buna görə də onların işləndiyi mədəni kontekst xüsusilə nəzərə alınmalıdır.

Saylar yalnız mücərrəd kəmiyyət və sıra anlayışları ilə məhdudlaşmır, xalq mədəniyyətinə əlavə, dərin mənalar qazanaraq konnotativ və qiymətləndirici funksiyalar daşıyır. Rəqəm və say anlayışları sayma, ölçmə, hesablama kimi proseslərin nəticəsi olduğundan, bu hadisələrin xalq düşüncəsində necə şərh edildiyinə baxmaq zəruridir.

Xalq təsəvvüründə bəzi rəqəmlər təhlükəli, mənfi mənalı hesab olunur, sehrbazlara və pis ruhlarla (cinlərə, şeytanlara) aid edilir, beləliklə, onlara mistik və sakral mənə yüklənir.

Konnotasiya praqmatik informasiyanın bir növü olub, cisim və hadisələrin özünü deyil, onlara müəyyən münasibəti əks etdirir. Rəqəmlərin əlavə – konnotativ mənalar qazanmasında onların əvvəlcədən formalaşmış rəmzi mənaları mühüm rol oynayır. Rəqəmlərin rəmzi mənaları kollektiv yaddaşda yer aldığı üçün, insan onları işlədərkən fərqi olmadan mədəni və psixoloji assosiasiyalara səbəb olur. Nəticədə bu, konnotativ çalarların formalaşmasına zəmin yaradır. Məsələn: “Yeddi” sayının geniş yayılmasının səbəbini məhz dünyanın strukturunun parametrləri ilə əlaqələndirirlər” [12, s.377]. Bu-

rada yer üzünün dörd istiqaməti (şimal, cənub, şərq, qərb), mərkəz, yuxarı və aşağı nəzərdə tutulur: 4+1+1+1.

Rəqəmlərin konnotativ mənalarının əsas mənbələri dini ənənələr, folklor, mifoloji təfəkkür və dünyanın sadələvh qavrayışına əsaslanan təsəvvürlərdir. Rəqəmlər həm say komponentli ifadələrdə, həm də düzəltmə isimlərdə konnotativ çalarlar yaradır.

E.B.Lejnyova konnotativ mənalı sözlərin tərkibində qeyri-müəyyən kəmiyyət bildiren aşağıdakı semaları göstərir: “yoxluq” seması; “çatışmazlıq” seması; “son dərəcə doldurma”; “normadan artıq”; “üstünlük”; “normadan xeyli artıq olma”; “bir əlamətin bezdirci təzahürü”; “artıqlıq” seması; “uyğunsuzluq”; “artma” [21]. Faktiki material göstərir ki, həm sözdüzəldici şəkilçilərlə, həm də müəyyən isimlərlə birləşərək işlənən saylar konnotativ mənada ya azlıq və çatışmazlıq, ya da əksinə, artıqlıq və çoxluq bildirir. Bu antonimik semalar təkcə sayın semantikasına deyil, həm də müvafiq ismin mənasına da bağlıdır. Deməli, ifadələrin konnotativ mənaları çox vaxt düzəltmə sözün və ya sabit birləşmənin strukturundan asılı olur.

Rəqəmlərin konnotativ potensialı, əsasən, iki istiqamətdə təzahür edir: a) mövhumata əsaslanan, sosial-psixoloji xarakterli konnotasiyalar (məsələn, 13 rəqəminin nəhs hesab edilməsi və s.); b) dil faktlarına söykənən, insanların gerçəkliyə münasibətini, dünyagörüşünü və mədəni dəyərlər sistemini əks etdirən konnotasiyalar. Bu halda rəqəmlər mədəniyyətlə bağlı xüsusi semantika daşıyır, mənəni gücləndirən və emosional-ekspressiv çalar yaradan vasitə kimi çıxış edir. Beləliklə, rəqəmlər kəmiyyət göstəricisi olmaqla yanaşı, keyfiyyət məzmunu da qazanır.

Rəqəmlərin qiymətləndirmə mənaları kəsb etməsi onların hansı mədəni kontekstdə, daha dəqiq desək, xalq mədəniyyəti kontekstində işlənməsindən asılıdır. Bu xüsusiyyətlərin əsasını norma və normadan kənara çıxma – anomaliya təşkil edir. Burada anomaliya kəmiyyətə müəyyən edilmiş normadan bu və ya digər dərəcədə sapma kimi başa düşülür. Belə sapma, adətən, qiymətləndirmə yükü qazanır. Müqayisə edək: *yeddi stul, ikinci sinif, yüzə qədər saymaq*

kimi ifadələrdə say öz əsas mənasında çıxış edir və yalnız kəmiyyəti göstərir, ancaq sabit birləşmələrin tərkibində, atalar sözləri və xalq deyimlərində, sözün semantik potensialını tam üzə çıxaran bədii mətnlərdə, həmçinin ictimai, tarixi, psixoloji və fəlsəfi kontekstlərdə say komponenti əlavə, ikinci dərəcəli mənaya – konnotativ semantikaya da malik ola bilər. Məsələn: *iki addımlıq* məsafə – yaxın; bu ifadə indi həm də “asan”, “rahat”, “tez başa gələn” mənalarında işlənir.

“Bir” və “birinci” saylarının konnotasiyaları. “Bir” sayı tək cə riyazi vahid deyil, həm də simvolik, sakral və konnotativ çarlara malik çoxmənalı semantik vahiddir. Onun konnotativ mənaları geniş və çoxşaxəlidir. Bu say müxtəlif üslublarda, ayrı-ayrı kontekstlərdə işlədilərək sözlərə dərin mənəvi və emosional çalar qatır. “Bir” rəqəminin konnotativ mənalarının araşdırılması həm semantik, həm də kontekstual səviyyədə onun funksional xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

“Simvol və işarələr lüğəti”nə görə [35], “bir” sayı bir çox varlıqların başlanğıcı və mənşə nöqtəsi kimi qəbul olunur; o, tək bir vahidi simvollaşdırır. Bu rənz mərkəzlə, Tanrı ilə, gü-nəşlə assosiasiya olunur.

“Bir” sayı ədədlər sırasını açır, bu isə onun semantikasında əzəlilik, ilkinlik, bütövlük və tamlıq kimi potensial mənaların mövcudluğunu ehtimal etməyə imkan verir.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *bir* leksemının 14 mənası verilmişdir [5, s.310-311]. “Etimoloji türkçə sözlük”də isə onun 2 mənası qeyd olunmuşdur: 1) sayların ilki, bir sayı; 2) mono, solo, tək, vahid, yek [31].

Lüğətlərdə verilmiş bu mənalar, eləcə də “bir” komponentli frazeoloji və paremioloji vahidlərin təhlili göstərir ki, “bir” leksemi aşağıdakı konnotativ mənaları ifadə edə bilər:

- birlik, bütövlük;
- təklik, təcrid olunma;
- yeganəlik, başqasının, digərinin yoxluğu;
- oxşarlıq, eynilik, fərqli olanın, müxtəlifliyin yoxluğu;
- bir şeyin mütləq yoxluğu;
- ümumilik və s.

“Bir” sayının ifadə etdiyi əsas konnotativ mənalara nəzər salaq:

- fərdilik, birlik, bütövlük, bölünməzlik, həmrəylik, səmimiyyət (müsbət konnotasiya). *Bir ürək, bir can* kimi ifadələrdə bu rəqəmin fərdilik və səmimiyyət mənası vurğulanır: “*Bilal Ərdoğan ziyarətinin sonunda Azərbaycan könüllüləri ilə xatirə şəkli çəkilib və gənc-lərimiz ilə birlikdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin “Bir yumruq, bir ürək, bir can” şüarını deyərək qardaşlıq, dostluq və həmrəylik mesajı verib*” [37]; “*Bir millət, bir ürək, bir can, Türkiyə-Azərbaycan*”, – *deyə Türkiyənin xarici siyasət qurumunun rəhbəri sözlərini yekunlaşdırıb*” [32]. Eyni zamanda, *bir olmaq* ifadəsi birləşməni, güc və ahəngdarlığı göstərir;

- intensivlik və ani icra (zamanın qısalığı) (müsbət və ya neytral konnotasiya). “Bir” qısa müddətdə və ya tez, sürətli şəkildə icra olunan hərəkəti bildirən leksemələrlə birləşərək intensivlik semantikasını gücləndirir. Bu tip ifadələrdə *bir* bəzən bitişik, bəzən ayrı yazılır: *bir çimdik toza dönmək* “bir anda gözdən itmək” [29]; bir göz qırpımında “bir anda” [29], “dərhal”, “çox tez”; *bir nəfəsə* “arası kəsilmədən, aramsız, arada durmadan, dayanmadan”, “hamısını birdən, tələsik” [5, s.320-321]; *bir dəfədə həll etmək, birdəfəyə həll etmək* “dərhal, çox tez həll etmək”; *bir oturma/biroturma, bir oturuşda* “bir dəfə oturanda, bir dəfədə”; *bir nəfəsdə* “durmadan, dayanmadan, tez”. Məsələn: “*Bir oturma quzunun şaqqasını sarımsaqlı qatıqla yeyib üstündən bir cam bal içən Ömər koxanın iştahı yox idi*” [15, s.275-276]; “*Validi şaşki fəderasiyasının prezidentliyinə itələmək üçün bir yaxşı yoldaşla mərc çəkib bir oturma 25 pors marojna yeməli oldu*” [2, s.469]; “*Ağdam sakinləri illər sonra öz yurdlarını görmək arzusu ilə rayonlarına gediblər. 27 illik həsrətə son qoymaq ümidi ilə neçə saatlıq yolu bir nəfəsdə qət ediblər*” [25]; “*Zübeydə məktubu götürüb açdı və illərdən bəri saralıb-solmuş, tələsik yazılmış o qısa məktubu oxumağa başladı; bir nəfəsə oxudu, elə bil, illərin acı idi, çörək tapmışdı birdən-birə, təpşidirirdi gözünə*” [8, s.93];

- azlıq, qısalıq, normadan azlıq (müsbət və ya neytral konnotasiya). *Bir addım yol, bir addımlıq yol* (qısa yol, az məsafə) ifadələrində *bir*

rəqəmi həddindən artıq azlığı, qısalığı bildirir və müsbət, yaxud neytral konnotasiya yaradır. Məsələn: “– *Ay itin balası, özün gələ bilmirsən bir addım yolu? Niyə qapını ona-buna tanıdır-san!*” [6, s.238]. Bu semantik xüsusiyyətin tarixi kökləri qədim türk yazılı abidələrinə qədər gedib çıxır. M.Kaşğarinin “*Divanü lüğət-it-türk*” əsərində verilmiş *bir yügrüm yer* ifadəsi də eyni semantik istiqaməti əks etdirir. Müəllif bu ifadəni “bir dəfəyə yüyürüləcək, qət ediləcək qədər yer, bir nəfəsə qaçılacaq yer” mənasında izah edir [10, s.47]. Burada “bir” sayı qısa məsafəni, az miqdarı və hərəkətin bir mərhələdə başa çatmasını bildirir ki, bu da Azərbaycan dilindəki “bir addım(lıq) yol” kimi ifadələrin semantik əsasını təşkil edir;

- təklik, təcrid olunma (neytral və ya mənfi konnotasiya). Tərkibində “bir” sözü işlənən bəzi atalar sözlərində gerçək aləmin hər hansı bir obyekt və ya hadisəsinin təkliyi anlayışı ilə bağlı olan mənalar müşahidə olunur. Məsələn: “*Bir gül ilə bahar olmaz*” [3, s.83]; *Bir qoyundan sürü olmaz* [3, s.84]; *Bir əldən səda çıxmaz* [3, s.81]. Bu, çox vaxt “tək” sözü ilə ifadə olunur: *Tək əldən səs çıxmaz*. Təcrid olunma ideyası ictimai münasibətlər sferasına daxil olduqda mənfi konnotasiyaya malik olur: “*Arslan olursa dəxi, bir kişi bir şəhərə neyləsün*” [3, s.45];

- yeganəlik, nadirlik; tək, yeganə, vahid, unikal (neytral və ya mənfi konnotasiya): “*Nə olacağını bir Allah bilir*” (yalnız Allahın bildiyi vurğulanır); “*Adam pulu bir dost üçün qazanar, bir də düşmən üçün*” [3, s.23]; “*Bir ölümə çara yoxdur*” [3, s.85];

- ümumilik, bütövlük (neytral və ya mənfi konnotasiya). “Bir” sayı bütövlük, ümumilik mənalarının ifadəsi üçün daha uyğundur. Bu, əsasən, din ilə əlaqəli olur: “*Allah hər kəsə bir gün borcludur*” [3, s.37]; “*Bu dünya bir dəyirmandır, udar bir gün bizi*” [3, s.94]. “Bir” burada fərdi deyil, ümumi təbiəti ifadə edir, kainat və həyatın qanunauyğun, dəyişməz bütövlüyünü bildirir;

- oxşarlıq, eynilik (mənfi konnotasiya). Frazoloji və paremioloji vahidlərin tərkibindəki “bir” sözü çox vaxt gerçək aləmin müəyyən mənada oxşarlığa görə əlaqəli olan bu və ya digər obyekt və ya hadisələri ilə semantik baxım-

dan assosiasiya edilir. Məsələn: “*Acla əcəli yetən birdir*” [3, s.21]; “*Dəli ilə sərxoşun meydanı birdir*” [3, s.121]; “bir bezin qırağı (eyni mənfi xasiyyətləri olan)” [29] və s.;

- qəti yoxluq, inkar(lıq) (mənfi konnotasiya). Burada *bir* sayı “heç nə” mənasını bildirir: “*Qılıqlı min ev yeyər, qılıqsız bir ev yeyə bilməz*” [4, s.164]; “*Şirin dil yüz evi yeyər, acı dil bir evi yeyə bilməz*” [4, s.217].

“Birinci” sayı da konnotativ mənalarda işlənir. Sıra sayları, əsasən, ardıcılığı, nizamı ifadə edir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *birinci* leksemının 7 mənası verilmişdir:

1. ... // İlk dəfə olan, əvvəlinci. 2. Bir neçə şeyi sadaladıqda, yaxud tutuşdurduqda, o birilərdən əvvəl adı çəkilən şeyi göstərmək üçün işlənir. 3. Başqalarından qabaq, hamıdan əvvəl. 4. İlk, təzə, yeni, təzə zahir olmuş. 5. Ən mühüm, ən vacib, əsas mənasında. 6. Ən yaxşı, ən qabaqcıl, ən qabaqda gedən, üstün. 7. “Birincisi” şəklində – birinci şərt, ilk şərt [5, s.318].

“Etimoloji türkcə sözlük”də isə *birinci* leksemının 2 mənası qeyd olunmuşdur: 1) ilk, öndə gələn; 2) yaxşı keyfiyyət, krallara layiq [31].

Birinci leksemının ifadə etdiyi mənaların lüğətlərdəki təfsiri əsasında onun konnotasiyalarını müəyyənləşdirmək mümkün olur.

“Birinci” sıra sayının denotativ (əsas) mənası ardıcılıqda ilk olanı bildirir və bir tərəfdən, rəqəm sırasının sonuncu, digər tərəfdən isə ikinci elementi ilə tutuşdurulur. Lakin konnotativ (ikinci dərəcəli) mənalarda “birinci” bir çox əlavə semantik mənə və emosional çalarlar qazanır. Bu mənalar kontekstə əsaslanır və fərqli şəkildə şərh olunur:

- üstünlük və liderlik (müsbət konnotasiya). *Birinci* leksemi çox vaxt “ən yaxşı”, “zirvədə olan” və ya “lider” kimi anlayışları ifadə edir və müsbət konnotasiyaya malik olur. Məsələn: “*O, artıq vəzifəçə Azərbaycanın Birinci adamı idi. Ancaq ona qədər də az Birincilər olmamışdı. Həmin gün böyük ölçüdə ilk “üzəçixdi”sında onun etdiyini, güman etmirəm ki, daha əvvəlki Birincilərin hansısa etməyə təşəbbüs göstərəydi*” [26]; “*Hər işdə birinci olmaq üçün bu qızda qarşısız alınmaz bir həvəs var idi*” [9, s.18]. Müasir dövrdə “birinci” sıra sayı texnologiya, media və marketinqdə də müxtəlif mənə-

lar qazanır. Belə ki, brendlərin reklamlarında tez-tez istifadə olunan *birinci* sözü də “liderlik” mənasında işlənir: “Biz bazarda birinciyik!” Məsələn: “*Həm taksit funksiyasının aktiv olduğu satış nöqtələrinin sayına görə, həm də cash-back funksiyasının aktiv olduğu satış nöqtələrinin sayına görə bazarda birinciyik*” [33];

- dəyərliklik, önəmliklik (müsbət konnotasiya). “Birinci” bəzi hallarda simvolik olaraq dəyər və ya əhəmiyyətlik bildirir. Məsələn: “*Azərbaycan Ordusunun nəyə qadir olduğunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev də elə əks-hücum əməliyyatlarının davam etdiyi vaxt belə xarakterizə edirdi: “Ordu quruculuğu mənim fəaliyyətimdə həmişə birinci yerdədir”* [28]; *O, mənim həyatımda birinci adam idi* (ilk və ya ən əhəmiyyətli insan mənasında). Nümunələrdən görüldüyü kimi, burada da “birinci” müsbət konnotativ mənada işlənmişdir;

- birbaşa, bilavasitə (müsbət konnotasiya). *Birinci* lekseminin “birbaşa” və “bilavasitə” mənalarında işlənməsi də konnotativ mənə kimi təhlil edilə bilər. Leksemin bu əlavə mənaları mənənin genişlənməsi və ya kontekstual dəyişməsi nəticəsində yaranır. Bu cür mənə dəyişmələri leksik mənaların təbii inkişafı və istifadə kontekstindən irəli gəlir. Məsələn: *birinci əl*: “*Müxtəlif xarici ölkələrdən “Abşeron Logistika Mərkəzi”nə qəbul edilən tikinti materialları bu bazarda birinci əl olaraq birbaşa satışa çıxarılır*” [36]. *Birinci əl* kimi ifadələrdə *birinci* sözü “birbaşa”, “bilavasitə istehsalçıdan alınan” mənasında işlənir. Bu, hər hansı bir məhsulun keyfiyyətinə və ya əsli olmasına işarə edən, orijinal və ya təzəliyini vurğulamaq üçün istifadə olunan konnotativ mənadır. *Birinci əl* ifadəsi “ilk əl” (yəni birbaşa istehsalçıdan alınan və ya orijinal) ilə əlaqəlidir. Burada *birinci* sözünün mənası daha da genişlənməmiş və kontekstə uyğun olaraq “birbaşa” və ya “ilk mənbədən gələn” mənasına çevrilmişdir. Beləliklə, *birinci* sözünün “birbaşa”, “bilavasitə” mənalarında işlənməsi, əsasən, mənənin genişlənməsi və pragmatik istifadə ilə bağlıdır. Bu cür istifadə sözünün mənasının mədəni, sosial və kontekstual şərtlərə uyğun olaraq dəyişməsi nəticəsində yaranır və konnotativ mənalar çərçivəsində dəyərləndirilə bilər.

“İki” və “ikinci” saylarının konnotasiyaları. “İki” sayı riyazi mənə daşımaqla yanaşı, ayrı-ayrı mədəniyyətlərdə və dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində müxtəlif simvolik və konnotativ çalarlar ifadə edən semantik vahid kimi də çıxış edir. Bu konnotasiyalar, əsasən, aşağıdakı semantik sahələrdə müşahidə olunur:

- kiçiklik, qısalıq, normadan azlıq (müsbət və ya neytral konnotasiya). *İki addımlıq yol* (qısa yol, az məsafə), *iki addımlıq kredit* (az müddətdə, asanlıqla əldə olunan kredit) kimi ifadələrdə “iki” sayı nisbi azlıq, asanlıq, qısa məsafə, asan və tez əldə olunan imkan mənalarını bildirməklə müsbət və ya neytral konnotasiya yaradır;

- tez, ani icra (zaman göstəricisi) (müsbət və ya neytral konnotasiya). *İki dəqiqəlik işdir* kimi modellərdə “iki” qısa zaman çalarını bildirir; kontekstdən asılı olaraq müsbət və ya neytral qiymətləndirmə yarada bilər;

- nisbi çoxluq (müsbət və ya neytral konnotasiya). “Bir”lə qarşılaşdırmada iki “daha çox”u bildirir. Məsələn: “*Bir bu gün iki səhərdən yaxşıdır*” [3, s.80]; “*Bir əlin nəsi var, iki əlin səsi var!*” [3, s.82]. Belə ifadələrdə “iki” sayı “bir” ilə müqayisə fonunda nisbi çoxluq mənasını bildirir və müsbət, yaxud neytral konnotasiya qazanır;

- imkansızlıq, qeyri-mümkünlük (mənfi və ya neytral konnotasiya). Bəzi kontekstlərdə “iki” sayı eyni anda bir neçə yerə, mövqeyə, obyektə və ya vəziyyətə yönəlməyin mümkünsüzlüyünü, bir subyektin eyni vaxtda iki müxtəlif münasibət, rol və ya məqsədi daşıya bilməməsini ifadə edir və mənfi, yaxud neytral konnotasiya daşıyır. Məsələn: “*Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz*” [3, s.81]; “*Bir kənddə iki darğa olmaz*” [3, s.83]; “*Bir könüldə iki məhəbbət olmaz*”; “*Bir qarına iki minnət götürmək olmaz*”; “*Bir qul iki ağaya qulluq eyləyə bilməz*” [3, s.84] və s.;

- azlıq, cüzi miqdar (neytral və ya mənfi konnotasiya): iki cüt, bir tək. Bu ifadə cüzi miqdar, çox az sayda varlıq (adam, əşya və s.) haqqında işlədilir. M.İ. Adilov bu ifadəni hibrid vahidlər sırasına daxil edərək yazır: “*Adətən, cüzi bir miqdar (adam, əşya və s.) haqqında “iki cüt, bir tək” ifadəsi işlədilir. Əslində, cüt elə iki, bir də tək (və ya əksinə) deməkdir*”

[1, s.156]. Qeyd olunan ifadə azlığı bildirir, ona müsbət və ya mənfi münasibət yüklənmiş; buna görə də özlüyündə neytraldır. Lakin “iki cüt, bir tək adamla bu işi görmək olmur” kimi kontekstlərdə mənfi emosional yük daşıyaraq peyorativ (mənfi) konnotasiya ifadə edə bilər;

- daxili ziddiyyət, riyakarlıq (mənfi konnotasiya): *ikiüzlü*. Burada “iki” komponenti riyakarlıq, qeyri-səmimilik və daxili təzad mənası yaradır. Bu baxımdan *ikiüzlü* sözü ziddiyyətli, ikili xarakterli davranışların ifadəsi kimi çıxış edir. Məsələn: *“Yaltaqlar cəmiyyətin sinəsində qarayaradır. Onlar həm buqələmun, həm tülkü, həm də ilk baxışda diqqət çəkməyən goreşənlərdir. Onlara daha nə ad desən vermək olar: mindilli, ikiüzlü, manyak”* [30].

“İkinci” sıra sayı ardıcılıqda ikinci mövqeyi göstərsə də, bəzi kontekstlərdə bu mövqe, sadəcə, ardıcılıq yox, həm də dəyər, prioritet və statusla bağlı əlavə semantik çalarlar kəsb edir, yəni arxa planda qalmaq, ikini dərəcəli olmaq və ya prioritet olmamaq, yaxud əksinə, yüksək statusun davamı kimi konnotativ mənalar yaradır. Bu intensivator ifadələrin mənasına, əsasən, mənfi, bəzən isə müsbət semantika əlavə edilir:

- ikinci nəfəs (müsbət konnotasiya) – müəyyən bir işdə uzunmüddətli fasilədən sonra yeni başlanğıc, yenilənmə, dönüş nöqtəsi, irəliləyiş. Bu ifadə xüsusilə idmanla bağlı və psixoloji kontekstlərdə çətinlikdən sonra əldə olunan yeni güc, motivasiya və enerji artımı mənalarını verir və müsbət konnotasiya daşıyır;

- *ikinci bahar* (müsbət konnotasiya) – insanın həyat mərhələsi, ruhi vəziyyəti, emosional canlanma, ikinci həyat, yeni başlanğıc. Azərbaycan mədəniyyətində bahar anlayışı dirçəliş, təzələnmə, yeni həyat, sevinc, gözəllik kimi simvolik mənalar daşıyır (Novruz mərasimləri, təbiətin oyanışı və s.). Buna görə də “ikinci bahar” ifadəsi bahar simvolikasının insan həyatına tətbiqidir. Bu ifadə Azərbaycan dilində metaforik mənada işlənən müsbət konnotasiyalı bir vahiddir. O, həm bioloji, həm də psixoloji və mənəvi yenilənmə ilə əlaqələndirilir və bahar arxetipinə əsaslanaraq insanın həyatında ikinci şans,

yeni mərhələ, dirçəliş kimi mənaları ehtiva edir. Hər bir yeni başlanğıc – istər sevgi, istər yaradıcılıq, istərsə də həyat enerjisinin artması – “ikinci bahar” kimi dəyərləndirilir.

“İkinci bahar” ifadəsi insanların həyatında, xüsusilə orta və yaşlı dövrdə baş verən emosional dirçəliş, sevincin, sevginin, ümid və həyat eşqinin yenidən yaranması ilə əlaqələndirilir. Bu baxımdan “ikinci bahar” kontekstə görə aşağıdakı semantik çalarları ifadə edir: yenidən doğuluş – həyatın müəyyən mərhələsində ruhi və emosional dirçəliş; sevginin yenilənməsi – yaşlılıqda və ya çətinlikdən sonra yenidən aşiq olmaq; ümidin qayıdışı – itirilmiş inamın, arzuların bərpası; həyat eşqi – həyatdan zövq alma, yaşama eşqini yenidən hiss etmə. Məsələn: *“Vaqif Cavadov bu il “İnter”də həyatının və karyerasının ikinci baharını yaşadı”* [27]; *“... “İkinci bahar” yaşamaq insanları daha xoşbəxt edir və bu münasibət uğurlu alınır”* [34];

- *ikinci adam* (mənfi və ya müsbət konnotasiya). Bu ifadədə “ikinci” sözü aid edildiyi insanın önəmsiz, daha az nüfuzla malik şəxs olduğuna işarə edir və mənfi konnotasiyaya malikdir. Lakin eyni ifadə rəsmi və ya siyasi kontekstdə əsas şəxsdən sonra səlahiyyətə sahib ikinci şəxsi də ifadə edə bilər. Bu zaman müsbət konnotasiya ilə yüklənir;

- *ikinci planda olmaq/qalmaq* (mənfi və ya neytral konnotasiya). “İkinci planda” ifadəsində işlənən “ikinci” sözü kontekstə bağlı olaraq konnotativ çalarlar ifadə edir. Belə hallarda “ikinci” sözü əsas, diqqət mərkəzində olan “ön plan”la müqayisədə daha az əhəmiyyət kəsb edən, diqqətdən kənar qalan və ya arxa fonda yerləşən elementləri təsvir etmək üçün işlədilir.

Göründüyü kimi, “iki” və “ikinci” sayları yalnız riyazi və sıra göstəriciləri olmaqla məhdudlaşmır. Onlar sosial, mədəni və kontekstual faktorların təsiri ilə konnotativ mənalarla zənginləşir. Bu konnotasiyalar çox zaman frazeoloji vahidlərdə, sabit birləşmələrdə və nitq aktlarında üzə çıxır. Nəticədə, bu saylar emosional, funksional, bəzən də ideoloji yüklənmiş ifadələrdə leksik-semantik dəyər qazanaraq, dilin mənalandırma potensialını genişləndirir.

Nəticə / Conclusion

Rəqəmlərin rəmzi mənalari onların konnotativ mənalariının əsasini təşkil edir. Rəmzi mənalari tarixi və mədəni təcrübələrdə, konnotativ mənalari isə nitq kontekstində formalaşır. Rəqəm ifadəyə daxil olduqda, onun rəmzi yükü emosional və üslubi çalarlarla birlikdə konnotativ mənə yaradır.

Bu tip mənalari dilin mənalandırma potensialını genişləndirir, söz və rəqəmlərin arxasında gizlənən dərin mədəni, emosional və assosiativ qatları üzə çıxarır. Rəqəmlərin mənəvi və simvolik yükü xalqın keçmişindən, inancından və düşüncə tərzindən qaynaqlanır. Onların konnotasiyası dil, mədəniyyət və düşüncə sistemlərinin qarşılıqlı münasibətini əks etdirir. Azərbaycan dilində rəqəmlərin konnotativ mənalari

xalqın mədəniyyətində, tarixində və dünyagörüşündə dərin iz buraxmışdır. Bu saylar dilimizin mənəvi zənginliyinin bir hissəsi kimi həm gündəlik nitqdə, həm də ədəbi-bədii mətnlərdə simvolik və emosional mənə daşıyır, dilin dərinliklərindəki incəlikləri və mədəni kodları üzə çıxarır.

Rəqəmlərin konnotasiyası xalq inancları, dini mətnlər, mifologiya, ədəbiyyat və gündəlik həyat təcrübəsi ilə sıx bağlı şəkildə formalaşır və müxtəlif dillərdə, mədəniyyətlərdə fərqli istiqamətlərdə inkişaf edir. Azərbaycan dilində rəqəmlərin konnotativ mənalariının öyrənilməsi milli kimliyin semantik qatlarını və mədəni yaddaşın dərinliklərini anlamaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat / References

1. Adilov, M.İ. Məqalələr (1982-1994-cü illər): [10 cilddə] / M.İ.Adilov. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 10. – 2020. – 456 s.
2. Anar. Əsərlər: [6 cilddə] / Anar. – Bakı: Nurlan, – c.1. – 2003. – 578 s.
3. Atalar sözləri: / tərt. ed. M.Yaqubqızı. – Bakı: Nurlan, – 2013. – 476 s.
4. Atalar sözü: / tərt. ed. C.Bəydili (Məmmədov). – Bakı: Öndər, – 2004. – 264 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə] / Red. Ə.Ə.Orucov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2006. – 744 s.
6. Cəlal, M. Seçilmiş əsərləri / M.Cəlal. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 384 s.
7. Çəmənəminli, Y.V. Əsərləri: [3 cilddə] / Y.V. Çəmənəminli. – Bakı: Avrasiya Press, – c. 3. – 2005. – 440 s. \
8. Elçin. Seçilmiş əsərləri: [10 cilddə] / Elçin. – Bakı: ÇINAR-ÇAP, – c. 2. – 2005. – 523 s.
9. Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Avrasiya Press, – c. 1. – 2005. – 280 s.
10. Kaşğari, M. Divanu luğat-it-turk: [4 cilddə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, – c. 3. – 2006, – 400 s.
11. Qafarlı, R.O. Mifik dünya modelinin kəmiyyət strukturu // – Bakı: “Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi topla, – 2015. № 4, – s.11-29.
12. Qafarlı, R.O. Mifologiya: [6 cilddə] / R.O.Qafarlı. – Bakı: Elm və Təhsil, – c. 1. – 2015. – 454 s.
13. Sadıqova, S.İ. Say tərkibli frazeologizmlərin dünyanın frazeoloji mənzərəsində yeri // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər, Humanitar elmlər seriyası, – 2021. № 1(110), – s.73-78.
14. Sadıqova, S.İ. Sayların simvolikasının linqvokulturoloji aspekti // – Bakı: Dilçilik araşdırmaları, – 2021. № 2, – s.94-97.
15. Şıxlı, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İ.Şıxlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 408 s.
16. Hirik, E. (2016). *Türk Dünyası Atasözlerinde Sayılar Ve Anlam Alanları*, International Journal of Languages' Education and Teaching Volume 5, Issue 1, April 2017, p. 223-241.
17. Keskin, İ. (2021). *Ongi Yazıtındaki Somut Ve Somut Olmayan Türk Kültür Unsurları*, Yunus Emre Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-IX, s.107-139.
18. Torebekzyzy, L. (2021). *Türk Halk Kültüründe Ve Edebiyatında Yedi Sayısı*, Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları, Cilt:8, Sayı:1, s.82-91.

19. Ünalın, Ö. (2023). Türk Kültüründe On Beş Sayısı ve On Beşi Geleneği. *BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 1, s.61-81.
20. Yardımcı, M. (2009). Geleneksel Kulturumuzde ve Aşıkların Dilinde Sayılar. *CU Türkoloji Araştırmaları*, s.636-647.
21. Лежнёва, Е. Б. Количественная характеристика коннотативного значения слова в английском языке: автореферат дис. кандидата филологических наук. / – Белгород, 2002. – 22 с. / URL: <https://www.disscat.com/content/kolichestvennaya-kharakteristika-konnotativnykh-znachenii-slova-v-angliiskom-yazyke>
22. Топорков, П.Е. Коннотация числовых обозначений в нелитературных формах русского языка // Филология и лингвистика. Международный научный журнал, № 3 (09) / 2018, с.34-35.
23. Чернева Н.П. Семантика и символика числа в национальной картине мира (на материале русской и болгарской идиоматики): Автореферат дис. ... канд. филол. наук. М., 2003, 23 с.
24. Шабалина, Е.В. Числительное: механизмы порождения оценочных коннотаций (на материале русского и польского языков) // – Москва: Славяноведение, – 2010. № 1, – с.74-82.
25. Abbasova L. Sanki vəhşi qəbilə keçib buradan... – Ağdamlılar viran qoyulmuş yurdlarında / URL: <https://aztv.az/az/news/10509/null>
26. Hüseynov, R. Gələn kimi kim olduğu görünən / URL: <https://science.gov.az/az/news/open/24911>
27. Xudiyev, Z. Hər şey dəyişdi, Xəzər Lənkəran isə..., <https://teleqraf.az/news/yazarlar/2624.html>
28. Qarabağ Zəfəri – tarixi ədalətin çağdaş təntənəsi // Xalq. – 2024, 27 sentyabr. URL: <https://www.xalqqazeti.az/az/musahibe/195440-qarabag-zeferi-tarixi-edaletin-cagdas>
29. Məhərrəmli, Q.M., İsmayılov R.Ə. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti: [Elektron resurs] / – Bakı, 2015. – URL: <https://azleks.az/online-dictionary/bir>
30. Məlikzadə, S. Yaltaqlar haqqında “ballada” / – 22.02.2019. URL: <https://www.yeniavaz.com/az/authors/1440/yaltaqlar-haqqinda-ballada>
31. Etimoloji Türkce Sözlük. Kelime-köken. s.65, URL: https://www.academia.edu/6829259/Etimolojik_T%C3%BCrk%C3%A7e_S%C3%B6zl%C3%BCk_Kelime_K%C3%B6ken
32. <https://dahilider.az/gundem/5583-movlud-cavusoglu-bir-millt-bir-urk-bir-can-turkiy-azrbaycan-foto.html>
33. <https://news.milli.az/economy/794968.html>
34. <https://news.milli.az/interest/647343.html>
35. <https://sigils.ru/symbols/chisla.html>
36. <https://www.marja.az/public/85849/tikinti-materiallarinin-birinci-el-olaraq-satildigi-bazar-istifadeye-verildi>
37. https://www.yeniazerbaycan.com/xeberlenti_e81495_az.html

Коннотативные значения чисел “один”, “первый” и “два”, “второй” в азербайджанском языке

Айтен Бейлярова

Резюме: Числа выступают не только как средства выражения математических понятий в разных языках, но и как лексические единицы с глубокими семантическими слоями и культурными значениями. В данной статье анализируются коннотативные значения, приобретаемые в контексте числительными «один», «первый» и «два», «второй», используемыми в азербайджанском языке. Цель исследования – показать, что числа не только несут математическую функцию, но и выступают в качестве семантиче-

ских единиц, обогащенных национально-культурными ценностями, выражая символические и эмоциональные значения. В ходе исследования были использованы описательный метод, методы наблюдения, мысленного эксперимента, ассоциативного и контекстуального анализа. Исследование показывает, что числа выполняют многослойную смыслообразующую функцию в национально-культурном мышлении и языковом сознании, выходя за рамки простого выражения количества. Число «один» часто употребляется в фольклоре, пословицах, религиозных и литературных текстах, выражая семантику целостности, единства, первенства, уникальности и индивидуальности. Число «первый» ассоциируется с понятиями превосходства, лидерства, ценности и важности. В то же время показано, что число «два» нагружено значениями, выражающими дуализм, взаимность и социальные отношения. Число «второй» нагружено такими значениями, как относительность, дополнительность, нахождение в тени основного, меньшая ценность, а порой и уничижительность. Анализ, проведённый на основе примеров народной литературы, фразеологических единиц и художественных текстов, показывает, что числа в азербайджанской культуре являются не только средством счёта, но и носителями национально-культурных кодов. В результате было установлено, что числа выступают не только как структурный элемент языка, но и как носители культуры, социальных отношений и коллективного сознания. Это ещё больше обогащает их семантическую функцию и демонстрирует глубокий смыслообразующий потенциал языка.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, числительные, коннотация, коннотативные значения, семантика, культурный контекст